

## พระพุทธศาสนากับการพัฒนาท้องถิ่น\* Buddhism and local development

พระบุญเสริม จิรวทฒนเมธี/อาจดวงดี

Phrabunsoem Jiravattanamati/Artduangdi

วัดมรรคสำราญ จังหวัดขอนแก่น

Wat Mak Samran, Khon Kaen Province

\*Corresponding Author, E-mail: atduongdeeserm@gmail.com

### บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์ในการศึกษา 1) เพื่อศึกษาพระพุทธศาสนากับการพัฒนาท้องถิ่นท้องถิ่น 2) เพื่อศึกษาความสำคัญของพระพุทธศาสนากับการพัฒนาท้องถิ่น พระพุทธศาสนาเป็นรากฐานทางสังคมเพราะเป็นโครงสร้างในการจัดการบริหารทรัพยากรมนุษย์ให้มีศักยภาพในการใช้ชีวิตที่ดี มีคุณธรรมและจริยธรรมของการอยู่ร่วมกลุ่มคนที่เรียกว่าสังคมให้เกิดสันติสุข เป็นจุดศูนย์กลางที่ให้ทางเลือกมนุษย์ได้ดำเนินชีวิตตามความปรารถนา และเป็นฐานที่ตั้งมั่นของความเจริญเพื่อยังประโยชน์สุขให้ตนเองและบุคคลอื่น หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นดั่งเข็มทิศที่ชี้นำทางไปสู่เป้าหมายของความสำเร็จและขยายโอกาสให้ทุกคนได้มีส่วนร่วมในการรับรู้และนำไปปฏิบัติ สังคมจึงหลีกเลี่ยงหรือปฏิเสธไม่ได้ในการดำเนินชีวิตที่ปราศจากความถูกต้องดีงามตามหลักศีลธรรมที่มาจากหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ที่มุ่งหวังพัฒนาศักยภาพชีวิตมนุษย์และสิ่งแวดล้อมทางสังคมให้เกิดมีคุณภาพที่สมบูรณ์แบบ และยังเป็นแบบแผนที่นำมาเป็นแผนยุทธศาสตร์ในการพัฒนาท้องถิ่นและชุมชน ที่อิงกับวัฒนธรรมประเพณีมาเป็นส่วนเติมเต็มของแผนยุทธศาสตร์การพัฒนา

**คำสำคัญ :** พระพุทธศาสนา, การพัฒนาท้องถิ่น

\* Received 19 May 2021; Revised 25 June 2021; Accepted 30 June 2021

## Abstract

This academic article has the purpose of studying 1) To study Buddhism and local development 2) To study the importance of Buddhism and local development Buddhism is the foundation of society because it is a structure for managing human resources for good living potential. There is morality and ethics of being in a group of people called a peaceful society. It is the center of choice that humans have to live according to their desires. And is a stronghold of prosperity for the benefit of oneself and others The Buddhist doctrine is therefore a compass that guides the path to the goal of success and expands everyone's opportunities to participate in awareness and action. Society therefore can avoid or deny the practice of living a life without the righteousness according to moral principles derived from Buddhist principles Which aims to develop the potential of human life and social environment to achieve a perfect balance It is also a model that can be used as a strategy for local and community development. That is based on culture and traditions as a complement to the strategic development plan.

**Keywords:** Buddhism , local development

## บทนำ

สังคมไทยในปัจจุบันมีปัญหามากมายทั้งที่เป็นปัญหาสะสมและปัญหาใหม่ที่เกิดขึ้นเริ่มมาตั้งแต่ระดับสถาบันครอบครัว ชุมชน สถานศึกษา องค์กร และสถาบันต่างๆระดับประเทศ ล้วนแต่มีปัญหาที่ถูกก่อกำเนิดให้เกิดความวุ่นวายและมีสภาพแวดล้อมที่ไม่ก่อให้เกิดสันติสุข ความเลื่อมล้ำทางสังคมที่ถูกผู้มีอำนาจเอารัดเอาเปรียบจนนำไปสู่ความไม่เสถียรภาพทางสิทธิประโยชน์ การดูหมิ่นเหยียดหยามในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ด้วยกัน การขัดผลประโยชน์ทางอำนาจ ซึ่งปัญหาทางสังคม

เหล่านี้ล้วนแต่เป็นความขัดแย้งทางความคิดและการกระทำ บางครั้งก็นำไปสู่ปัญหาทางอาชญากรรม จนเป็นเหตุให้สังคมเกิดความวุ่นวายและหวาดระแวงในตัวบุคคล เมื่อทุกองค์กรหรือสถาบันต่างๆมีปัญหาเหล่านี้เกิดขึ้น การพัฒนาศักยภาพคนที่ได้ชื่อว่าเป็นทรัพยากรที่สำคัญที่สุดของประเทศนั้น จะมีการขับเคลื่อนการพัฒนาที่ล่าช้า เพราะคนนั้นเป็นฟันเฟืองของการทำงานที่มีระดับสติปัญญาเป็นตัวช่วยประคับประคองการทำงานให้ไปสู่เป้าหมายแห่งความสำเร็จ ระดับปัญหาต่างๆที่สังคมไทยกำลังประสบกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้นมีจุดเริ่มต้นที่ไม่เหมือนกันจึงมีความแตกต่างกันในหลักยุทธวิธีการแก้ปัญหา

พระพุทธศาสนาจึงเป็นรากฐานที่เสริมสร้างความสมบูรณ์แบบของคนด้วยกรอบแห่งศีลธรรม เป็นแบบแผนที่วางระเบียบวิธีการปฏิบัติโดยการชี้ชัดด้วยหลักเหตุผลและหลักความเชื่อในกฎแห่งกรรม การนำเอาพระพุทธศาสนามาเกี่ยวเนื่องด้วยการพัฒนาท้องถิ่นนั้น ย่อมมีความสำคัญต่อการพัฒนาที่จะก้าวไปสู่ความเจริญ บทบาทหน้าที่ของศีลธรรมเป็นตัวช่วยจุดดิ่งให้ชุมชนมีความสามัคคี มีความเข้มแข็งที่จะเป็นพลังงานในการขับเคลื่อนการทำงานทุกอย่างให้เกิดมีประสิทธิภาพ ชุมชนเกิดสันติสุข และมีจุดยืนที่มั่นคง ลดปัญหาความขัดแย้งของชุมชน ทั้งในอดีตและปัจจุบันการพัฒนาชุมชนมีจุดมุ่งหมายเดียวกันคือการยกระดับชุมชนให้มีเสถียรภาพด้วยความเสมอภาคทางวัฒนธรรม มีวิถีชีวิตในการอยู่กันแบบเครือญาติ ประเพณีและวัฒนธรรมแต่ละท้องถิ่นจึงเป็นเครื่องหล่อหลอมให้ชุมชนหรือท้องถิ่นมีความมั่นคงที่จะรักษาต่อยอดและสืบทอดความเป็นเอกลักษณ์ของมรดกท้องถิ่นไว้ให้คงทนถาวร พระพุทธศาสนาจึงเป็นเหมือนเข็มทิศที่ชี้นำพาให้คนในท้องถิ่นหรือชุมชนมีนวัตรวิธีการเป็นอยู่ให้เกิดความสงบสุข

พระพุทธศาสนาเป็นหลักนำทางในการพัฒนาไว้อย่างน่าสนใจว่าปัจจุบันนี้ได้เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปแล้วว่า การที่จะพัฒนาประเทศให้สำเร็จผลดีบรรลุดุจดหมายที่ต้องการได้อย่างแท้จริงนั้น จะพัฒนาเพียงด้านวัตถุอย่างเดียวเท่านั้นไม่เพียงพอ ประสบการณ์ในการพัฒนาตลอดเวลายาวนานที่ผ่านมาได้สอนให้เป็นที่ตระหนักว่าการมุ่งพัฒนาวัตถุภายนอกอย่างเดียว นั้น แม้จะระดมทุนลงไปอย่างมากมายก็ไม่ทำให้สังคม

บรรลุลความมั่งคั่งรุ่งเรืองและสันติสุขที่แท้จริงได้ตามวัตถุประสงค์ กลับสร้างปัญหาอย่างมากมาย เช่น

1. ปัญหาความยากจน ปรากฏว่ามีคนยากจนแร้นแค้นแผ่ขยายทั่วไปทั้งในเมืองและชนบทการกระจายรายได้ของประชากรไม่ดำเนินไปด้วยดีฐานะทางเศรษฐกิจของคนกลับห่างไกลกันมากขึ้น

2. ปัญหาด้านสุขภาพ ประชากรขาดแคลนแม้กระทั่งสาธารณสุขขั้นมูลฐานเกิดโรคระบาดที่ร้ายแรง นอกจากสุขภาพทางกายไม่ดีแล้ว สุขภาพทางจิตก็เสื่อมโทรมลง ชีวิตคนในถิ่นที่เรียกว่าเจริญมีลักษณะสับสนวุ่นวาย คนมีทุกข์ใจมากขึ้น เป็นโรคจิตโรคประสาทมากขึ้น

3. ปัญหาด้านการศึกษา ความเสมอภาคในโอกาสทางการศึกษาก็ยังอยู่ในภาวะสัมฤทธิ์ผลได้ยากเกิดความล้มเหลวในการจัดการศึกษา ก่อให้เกิดปัญหามากมายในสังคม เช่น ปัญหาการฉ้อราษฎร์บังหลวง ความไม่ซื่อตรง เป็นต้น

4. ปัญหาทางการเมือง การพัฒนาประชาธิปไตยก้าวหน้าไปได้ไม่มากกว่าถอยหลัง

5. ปัญหาด้านจริยธรรมคุณธรรม ผู้คนไม่มีระเบียบวินัย เช่น ระเบียบวินัยในการใช้รถใช้ถนนอุบัติเหตุมีสถิติสูงอย่างน่ากลัวยิ่ง เกิดความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน จนทำให้คนส่วนมากเกิดความหวาดกลัว อาชญากรรมยังแพร่หลาย คดีปล้นฆ่า ช่มชู้ ที่ร้ายแรงปรากฏขึ้นบ่อย เป็นต้น

6. ปัญหาด้านวัฒนธรรม มีความเสื่อมโทรมทางด้านวัฒนธรรม มีค่านิยมที่ไม่พึงปรารถนาและไม่เอื้อต่อการพัฒนา เช่น ค่านิยมบริโภคนิยมและความนิยมฟุ้งเฟ้อแผ่กระจายทั่วไป

7. ปัญหาทางเพศและอบายมุข มีปัญหาทางเพศเพิ่มสูง มีอัตราคนถูกข่มขืนสูง อัตราการหย่าร้างสูงขึ้น อบายมุขระบาดทั่วไป ทั้งในกรุงและชนบทประชากรฝากความหวังไว้กับการพนันในรูปแบบต่างๆและหมกมุ่นจนยากที่จะแก้ไขเยาวชนมากมายทำลายอนาคตของตนเองและก่อปัญหาแก่สังคมโดยเป็นผลสืบเนื่องจากการติดยาเสพติด (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2543)

นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันพระพุทธศาสนาก็ยังมีให้เห็นเป็นประจักษ์ในเชิงสัญลักษณ์คือการที่พระสงฆ์ได้เข้าไปมีบทบาทมีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคมและท้องถิ่น ทั้งในส่วนของสาธารณูปโภค การสังคมสงเคราะห์ และการสาธารณะประโยชน์ต่างอีกมากมาย ในชนบทหลายแห่งพระสงฆ์ได้เป็นผู้นำในการพัฒนาและวัดได้เป็นศูนย์กลางของการพัฒนาเพราะพระสงฆ์เป็นผู้นำทางจิตใจและปัญญาของชุมชนและวัดก็เป็นศูนย์กลางของชุมชน เริ่มแต่บทบาทสำคัญที่สุดคือเป็นศูนย์กลางการศึกษาของประชาชนโดยมีพระสงฆ์เป็นครูอาจารย์ ศิลปวัฒนธรรมด้านต่างๆ พัฒนาขึ้นในวัด หรือออกไปจากวัดเมื่อไปอยู่ในชุมชนก็ใช้ความรู้วิชาการอื่นๆ ที่ได้ศึกษาจากวัดนั้น เป็นเครื่องนำครอบครัวและชุมชนในการดำเนินชีวิตและประกอบอาชีพการงานให้เจริญก้าวหน้า และอยู่ร่วมกันด้วยดีมีความร่มเย็นเป็นสุขควรแก่ความประพฤติปฏิบัติ

### ความเป็นมาของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย

พระพุทธศาสนา (Buddhism) เป็นศาสนาประจำชาติไทย ด้วยชนชาติไทยได้นับถือและยกย่องเทิดทูนเป็นสรณะแห่งชีวิต สืบทอดต่อเนื่องกันมาเป็นเวลาช้านาน ขนบธรรมเนียมประเพณีและศิลปวัฒนธรรมของชาติส่วนใหญ่ มีพื้นฐานมาจากพระพุทธศาสนา

องค์พระมหากษัตริย์ (The King) ซึ่งทรงเป็นพระประมุขของชาติทุก ๆ พระองค์ทรงเป็นพุทธมามกะทรงดำรงอยู่ในฐานะเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ทรงยกย่องเชิดชูพระพุทธศาสนาตลอดมาตั้งแต่อดีตอันยาวนาน จวบจนกาลปัจจุบัน อันแสดงให้เห็นเป็นประจักษ์ว่าพระพุทธศาสนาได้สถิตสถาพร เป็นมิ่งขวัญของชาติไทยตลอดมาทุกยุคทุกสมัย

กล่าวได้ว่า ชาติไทยได้มีความเจริญมั่นคง ดำรงเอกราชอธิปไตยสืบทอดต่อกันมาตั้งแต่โบราณกาลจวบจนกาลปัจจุบัน ก็ด้วยคนไทยทั้งชาติยึดมั่นอยู่ในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา มีความเคารพบูชาพระรัตนตรัย คือพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ พระพุทธศาสนาจึงมีบทบาทสำคัญยิ่งต่อชีวิตของชาวไทย โดยมีส่วนเสริมสร้างอุปนิสัยของคนในชาติให้รักความสงบ มีความเสียสละแก่ลูกหลาน อาจหาญรอบรู้ฐานะ ฐานะ มีความรักและยึดมั่นอยู่ในสามัคคีธรรม โดยที่พระพุทธศาสนา

(Buddhism) เป็นศาสนาประจำชาติไทยมาเป็นเวลาอันยาวนานดังกล่าวนี้ ชาวไทยส่วนใหญ่เป็นพุทธศาสนิกชนเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนามีอิทธิพลเป็นอันมากต่อความเชื่อและความประพฤติหรือการดำรงชีวิตของคนไทยส่วนใหญ่

### **ความสำคัญของพระพุทธศาสนากับสังคมไทย**

พระพุทธศาสนา (Buddhism) ถือได้ว่า เป็นศาสนาประจำชาติ และอยู่เคียงคู่กับชาติไทยมาโดยตลอด ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อสังคมไทย พอสรุปได้ดังนี้

1. พระพุทธศาสนาเป็นหลักในการดำเนินชีวิตของคนไทย เพราะคนไทยนำหลักธรรมมาประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันและลักษณะนิสัยของคนไทยมีจิตใจที่ดีงามในทุก ๆ ด้าน มีความเป็นมิตรกับทุกคน เป็นต้น
2. พระพุทธศาสนาเป็นหลักในการปกครองประเทศ กษัตริย์ทุกพระองค์ของไทยได้นำเอาหลักธรรมพระพุทธศาสนาไปใช้ในการปกครองประเทศ เช่น ทศพิธราชธรรม ตลอดจนมา หรือใช้หลัก“ธรรมาธิปไตย” และหลักอภิธานียธรรม เป็นหลักในการปกครองในระบอบประชาธิปไตย เป็นต้น
3. พระพุทธศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจ เนื่องจากหลักธรรมในพระพุทธศาสนา มุ่งเน้นให้เกิดความรักความสามัคคีกัน มีความเมตตากรุณาต่อกัน เป็นต้น จึงเป็นศูนย์รวมจิตใจของชนชาวไทยให้มีความเป็นหนึ่งเดียวกัน
4. พระพุทธศาสนาเป็นที่มาของวัฒนธรรมไทย ด้วยวิถีชีวิตของคนไทยผูกพันกับพระพุทธศาสนา จึงเป็นกรอบในการปฏิบัติตนตามหลักพิธีกรรมในพระพุทธศาสนาต่าง ๆ เช่น การบวชการแต่งงาน การทำบุญเนื่องในพิธีการต่าง ๆ การปฏิบัติตนตามประเพณีในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เป็นต้น ซึ่งเป็นส่วนที่ก่อให้เกิดวัฒนธรรมไทยจนถึงปัจจุบัน
5. พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นสถาบันหลักของสังคมไทย พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่สังคมไทยส่วนใหญ่นับถือ และสืบทอดกันมาเป็นช้านาน ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงมีบทบาทสำคัญของวิถีชีวิตของคนไทย พระพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญในด้านต่าง ๆ ทั้งด้านการศึกษา ด้านสังคม และด้านศิลปกรรม

6. พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวัฒนธรรม วิถีชีวิตของคนไทย ผูกพันอยู่อย่างแนบแน่นกับพระพุทธศาสนา ชีวภาพผสมผสานอยู่ในแนวความคิด จิตใจและกิจกรรมแทบทุกก้าวของชีวิตโดยตลอดเวลายาวนาน โดยยังคงเนื้อหาสาระ เดิมที่บริสุทธิ์ไว้ได้ก็มี ถูกดัดแปลงเสริมแต่งตลอดจนปรับเปลี่ยนไปกับความเชื่อถือและข้อปฏิบัติ สายอื่นหรือผันแปรในด้านเหตุอื่น ๆ จนผิดเพี้ยนไปจากเดิมก็มาก

7. พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นเอกลักษณ์ของชาติ การที่พระพุทธศาสนาอยู่กับคนไทยมาช้านาน จึงก่อให้เกิดการซึมซาบเอาหลักปฏิบัติของพระพุทธศาสนาให้เป็นส่วนหนึ่งของชีวิต ก่อให้เกิดความเป็นเอกลักษณ์ของคนไทยที่ไม่เหมือนกับชาติอื่น ๆ ที่เป็นเอกลักษณ์เด่น ได้แก่ รักความเป็นอิสระและความมีน้ำใจไมตรี

8. พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นมรดกของชาติ หลักฐานทางคัมภีร์และศาสนา วัตถุซึ่งนักประวัติศาสตร์โบราณคดีเชื่อว่า พระพุทธศาสนาได้เข้ามาเผยแพร่ในดินแดนสุวรรณภูมิก่อน พ.ศ.500 แต่ศรัทธาความเชื่อของปุณชนก็เป็นไปตามยุคสมัย พระพุทธศาสนาจึงรุ่งเรืองและเสื่อมลงตามกาลสมัยด้วย จนกระทั่งพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ได้สถาปนากรุงสุโขทัยและรับเอาพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ ครั้นราว พ.ศ. ๑๘๓๖ พ่อขุนรามคำแหงมหาราชได้ อาราธนาพระสงฆ์ลังกาวงศ์จากนครศรีธรรมราช ไปกรุงสุโขทัยและอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาจนมั่นคงยืนนานมาในปัจจุบันนี้

9. พระพุทธศาสนาในฐานะที่ช่วยสร้างสรรค์อารยธรรม ชนชาติหนึ่ง ๆ นอกจากมีหน้าที่ต้องพัฒนาประเทศชาติของตนเองแล้ว ก็พึงมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์ และส่งเสริมอารยธรรมโลกด้วยชนชาติไทยเป็นชนชาติที่เกาแก่มากชนชาติหนึ่ง มี วัฒนธรรมที่เจริญก้าวหน้าอย่างสูงมาตลอดเวลายาวนาน จึงได้มีส่วนร่วมในการสร้างเสริมอารยธรรมของโลกด้วย แม้ว่าจะอยู่ในขอบเขตที่ไม่กว้างนักส่วนร่วมที่ว่านี้ก็คือ ศิลปวัฒนธรรมไทย ซึ่งพัฒนาขึ้นมาจนมีแบบแผนเป็นของตนเอง อย่างที่เรียกว่ามีเอกลักษณ์ของความเป็นไทยเด่นชัด ศิลปวัฒนธรรมไทยเหล่านี้มีรากฐานมาจากพระพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่

10. พระพุทธศาสนาในฐานะที่ช่วยสร้างความสงบสุขให้แก่โลก พระพุทธศาสนาเป็นรากฐานอารยธรรมที่สำคัญของโลกดังได้กล่าวมาแล้ว พระพุทธศาสนายังช่วยสร้างความสงบสุขให้แก่ชาวโลกได้หากศึกษาในประวัติศาสตร์

พระพุทธศาสนามีทั้งการสร้างสรรค อารยธรรมและสันติภาพแก่มวลมนุษย์นั้นคือพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นในประเทศอินเดียหรือชมพูทวีป พระพุทธศาสนาได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมอินเดีย กล่าวคือสังคมอินเดียเคยนับถือพระพรหมเป็นเทพเจ้าสูงสุด ผู้สร้างผู้บันดาลทุกสิ่ง มีการบูชาัญญเทพเจ้า แล้วก็มีกำหนดมนุษย์เป็นวรรณะต่าง ๆ โดยชาติกำเนิดเป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ เป็นศูทร แล้วก็ถือว่าพราหมณ์เป็นผู้ที่ติดต่อสื่อสารกับเทพเจ้ากับพระพรหม เป็นผู้รู้ความต้องการของพระองค์ เป็นผู้รับเอาคำสอนมารักษา มีการผูกขาดการศึกษาให้อยู่ในวรรณะสูง คนวรรณะต่ำเรียนไม่ได้ เป็นต้น เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเรื่องเหล่านี้อย่างมากมาย เช่น เรื่อง วรรณะ ๔ พระพุทธศาสนาไม่ยอมรับ แต่ให้ถือหลักว่า “คนมิใช่ประเสริฐหรือต่ำทรามเพราะชาติกำเนิด แต่จะประเสริฐหรือต่ำทรามเพราะการกระทำ” แล้วก็มิให้หวังผลจากการอ่อนน้อมบูชาัญญ สอนให้เปลี่ยนการบูชาัญญหรือเลิกการบูชาัญญ ให้หันมาหวังผลจากการกระทำ นี่คือการ “ประกาศอิสรภาพของมนุษย์” พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), (2543)

พระพุทธศาสนาเอื้ออนุเคราะห์ต่อโลกในทุกบริบท มองเห็นความสำคัญของมนุษย์ทุกเพศทุกวัยด้วยการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปสู่ทิศต่างๆ เพื่อหวังพัฒนาศักยภาพพระตบัสติปัญญาของคนให้มีทักษะในการใช้ชีวิตที่เหมาะสมและเป็นไปในทิศทางที่เจริญ ดังพุทธดำรัสที่ตรัสแก่เหล่าสาวกว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตพวกเธอจงเที่ยวจาริกไปเพื่อประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์สัตว์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย แต่อย่าได้ไปทางเดียวกันสองรูป ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงแสดงธรรมงามในเบื้องต้นงามในท่ามกลาง งามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธบริบูรณ์สิ้นเชิงในโลกนี้ สัตว์พวกที่มีกิเลสเพียงดังธูลิในจักขุเบาบางยังมีอยู่ เพราะไม่ได้ฟังธรรมสัตว์พวกนั้นจึงเสื่อมเสียไป ผู้ที่รู้ทั่วถึงธรรมได้ยังจักมี แม้เราก็จักกระทำ โดยที่ให้พระนครพันธุมิเป็นสถานที่อันเธอทั้งหลายพึงกลับมาแสดงพระปาติโมกข์โดยหกปีๆ ล่วงไป ดังนี้ ฯดูกรภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล ภิกษุทั้งหลายได้เที่ยวจาริกไปในชนบท โดยวันเดียวเท่านั้นโดยมาก ฯ”(พระไตรปิฎกเล่มที่ 10), (2546)

### หลักธรรมทางพระพุทธศาสนากับการพัฒนาสังคม

ในปัจจุบันสังคมไทยได้ประสบปัญหาทางด้านคุณธรรมและจริยธรรมเป็นอย่างมาก เพราะการปลูกฝังทางด้านคุณธรรม ศีลธรรม จริยธรรม และความเชื่อถือต่อหลักธรรมเริ่มลดน้อยลง มีพฤติกรรมที่ส่งไปในทางทุจริต ผิดศีลธรรม ไม่ได้นำเอาหลักธรรมมาใช้ในการพัฒนาเท่าที่ควร สังคมไทยเป็นสังคมที่มีพุทธศาสนาช่วยกลมเกลียวปลูกฝังโน้มน้าวจิตใจและสำนึกทางศีลธรรม โดยมีวัดและพระสงฆ์เป็นกลไกที่สำคัญ ในการอบรมสมาชิกของสังคมให้เป็นพลเมืองที่ดีของประเทศให้มีหลักธรรมที่จะช่วยนำมาสู่การพัฒนาสังคมให้มีความเจริญ ซึ่งมีหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามากมายที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาชุมชนได้เป็นอย่างดี

หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้นสามารถนำไปใช้ในการพัฒนามนุษย์ให้เป็นบุคคลที่สมบูรณ์ทั้งร่างกายจิตใจก่อให้เกิดความก้าวหน้าทันสมัย ทันเหตุการณ์ รู้จักใช้วิจารณ์ญาณในการตัดสินใจแก้ไขปัญหาต่างๆ ให้เป็นคนมีเหตุ มีผล รู้จักรับผิดชอบต่อหน้าที่และทำตามหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย รู้จักประพฤติปฏิบัติตนต่อผู้อื่นในสังคมเป็นอย่างดี ในขณะเดียวกันนโยบายการพัฒนาสังคมมนุษย์ถ้ามองในแง่ของพระพุทธศาสนาแล้วก็ไม่ใช่ของใหม่ เพราะพุทธศาสนามีนโยบายในการพัฒนาสังคมมานานแล้ว โดยมีพระพุทธเจ้าเป็นผู้วางหลักการพัฒนาไว้ การนำเอาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาท้องถิ่นนับว่าเป็นจุดเปลี่ยนที่สามารถพัฒนาโครงสร้างแบบเดิมๆ ไปสู่อีกรูปแบบหนึ่ง โดยใช้หลักธรรมเป็นตัวชี้วัดศักยภาพของการปฏิบัติงานหรือการทำงานร่วมกันของคนในท้องถิ่นนั้นๆ ประกอบกับแผนพัฒนาท้องถิ่นที่มุ่งเสริมสร้างความมั่นคงและเข้มแข็งของชุมชนในท้องถิ่น

หลักธรรมข้อนี้เป็นหลักธรรมที่ใช้ในการพัฒนาท้องถิ่น ชุมชน สังคม และประเทศ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายและวัตถุประสงค์ตามนโยบายที่ได้วางเอาไว้โดยการกำหนดเป้าหมายของสังคมโดยมีการมุ่งเน้นอะไรเป็นสิ่งสำคัญและสุดท้ายสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นภายในสังคมชุมชนประเทศชาติที่ยั่งยืนประกอบด้วยหลักธรรมคือ

1. จักร 4 คือหลักธรรมที่นำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง หลักธรรมที่นำองค์กรไปสู่ความสำเร็จบรรลุตามจุดมุ่งหมาย อันประกอบด้วย 1) ปฏิจูเทศวาสะ อยู่ในถิ่นที่ดี มีสิ่งแวดล้อมเหมาะสม 2) สัมปฏิสฐิตสยะ สมาคมกับสัตบุรุษ 3) อุตตสัมมาปณิธิ ตั้ง

ตนไว้ชอบ ตั้งจิตคิดมุ่งหมาย นำตนไปถูกทาง 4) ปุพเพตปุณฺณตา ความเป็นผู้ได้ทำความดีไว้ก่อนแล้ว มีพื้นเดิมดี ได้สร้างสมคุณความดีเตรียมพร้อมไว้แต่ต้น

2. ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ 4 เป็นหลักธรรมที่สามารถให้ผลได้ในปัจจุบันทันที คือสามารถกำหนดเป้าหมายและวางเป็นแนวทางของนโยบายที่ดีได้ว่าจะเน้นให้กับสังคมอันประกอบไปด้วย 1) อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่น คือ ขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติหน้าที่การงาน ประกอบอาชีพอันสุจริต มีความชำนาญ รู้จักใช้ปัญญา สอดส่อง ตรวจสอบตรา หาอุบายวิธี สามารถจัดดำเนินการให้ได้ผลดี 2) อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือรู้จักคุ้มครองเก็บรักษาโภคทรัพย์และผลงานอันตนได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียร โดยชอบธรรม ด้วยกำลังงานของตน ไม่ให้เป็นอันตรายหรือเสื่อมเสีย 3) กัลยาณมิตตตา คบคนดีเป็นมิตร คือ รู้จักกำหนดบุคคลในถิ่นที่อาศัย เลือกเสวนาสำเนียงศึกษาเยี่ยงอย่างท่านผู้ทรงคุณมีศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา 4) สมชีวิตา ความเป็นอยู่เหมาะสม คือ รู้จักกำหนดรายได้และรายจ่ายเลี้ยงชีวิตแต่พอดี มิให้ฝืดเคืองหรือฟุ่มเฟือย หารายได้เหนือรายจ่าย มีประหยัดเก็บไว้

หลักธรรมข้อนี้ใช้เพื่อพัฒนาสังคม หรือช่วยสงเคราะห์คนในชุมชน องค์การประเทศชาติ หากไม่มีการเกื้อกูลเกื้อหนุนและกันประเทศชาติย่อมวุ่นวาย ประกอบไปด้วย

1) หลักสังคหัตถุ 4 ก็คือหลักแห่งการสงเคราะห์เกื้อกูลกันในสังคมชุมชน ที่มีคนต่างระดับกันไม่ว่าจะเป็นด้านฐานะความเป็นอยู่รูปแบบการดำเนินชีวิตในสังคมหนึ่งย่อมจะต้องมีความบกพร่องและมีส่วนเกินทางด้านทรัพย์สินและเครื่องดำเนินชีวิตอยู่ไม่มากนักน้อย ประกอบด้วย 1) ทาน การให้ คือ เอื้อเพื่อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปัน ช่วยเหลือกันด้วยสิ่งของตลอดถึงให้ความรู้และแนะนำสั่งสอน 2) ปิยวาจา หรือ เปยยวัชชะ วาจาเป็นที่รัก วาจาพูดดีมีน้ำใจ หรือวาจาซาบซึ้งใจ คือกล่าวคำสุภาพไพเราะอ่อนหวานสมานสามัคคี ให้เกิดไมตรีและความรักใคร่นับถือ ตลอดถึงคำแสดงประโยชน์ ประกอบด้วยเหตุผลเป็นหลักฐานจงใจให้นิยมยอมตาม 3) อตถจริยา การประพฤติประโยชน์ คือ ขวนขวายช่วยเหลือกิจการ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ ตลอดถึงช่วยแก้ไขปรับปรุงส่งเสริมในทางจริยธรรม 4) สมานัตตตา ความมีตนเสมอ คือทำตนเสมอด้วยปลาย ปฏิบัติสม่ำเสมอในชนทั้งหลาย และเสมอในสุขทุกข์โดยรวมรับรู้อย่างทั่วถึง

ตลอดถึงวางตนเหมาะสมแก่ฐานะ ภาวะ บุคคล เหตุการณ์และสิ่งแวดล้อม ถูกต้องตามธรรมในแต่ละกรณี พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2546).

### แนวคิดการพัฒนาท้องถิ่น

คำว่า “พัฒนา” ตามความหมายของพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 หมายถึง “ทำให้เจริญ” ดังนั้น การพัฒนา ก็คือ การทำให้เจริญก้าวหน้า เช่น การพัฒนาชุมชน การพัฒนาท้องถิ่น การพัฒนาประเทศซึ่งก็คือการทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าไปตามลำดับของการพัฒนาเพื่อตอบสนองต่อความต้องการของประชาชน ชุมชน ตลอดจนถึงองค์กรต่างๆทั้งในส่วนของภูมิภาคและระดับประเทศ “การพัฒนา” เป็นกระบวนการของการเคลื่อนไหวจากสภาพที่ไม่น่าพอใจไปสู่สภาพที่น่าพอใจการพัฒนาเป็นกระบวนการที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอไม่หยุดนิ่ง การพัฒนามีความสัมพันธ์โดยตรงกับความเปลี่ยนแปลง กล่าวคือการพัฒนา หมายถึง กระบวนการของการเปลี่ยนแปลงที่มีการวางแผนไว้แล้ว คือการทำให้ลักษณะเดิมเปลี่ยนไปโดยมุ่งหมายว่าลักษณะใหม่ที่เข้ามาแทนที่นั้นจะดีกว่าลักษณะเก่าแต่โดยธรรมชาติแล้วการเปลี่ยนแปลง ย่อมเกิดปัญหาในตัวเองเพียงแต่ว่าจะมีปัญหามากหรือปัญหาน้อย การพัฒนาสามารถตีความหมายได้ 2 ประการ คือ

1. การพัฒนาในความเข้าใจแบบสมัยใหม่ หมายถึง การทำให้เจริญในด้านวัตถุ รูปแบบและในเชิงปริมาณ เช่น ถนน บ้าน ดัชนีชี้วัดทางเศรษฐกิจ เป็นต้น

2. การพัฒนาในแง่ของพระพุทธศาสนา หมายถึง การพัฒนาคนทั้งในด้านร่างกายและจิตใจโดยเน้นในด้านคุณภาพชีวิต และหลักของความถูกต้องพอดีซึ่งให้ผลประโยชน์สูงสุด ความกลมกลืนและความเกื้อกูลแก่สรรพชีวิต โดยไม่เบียดเบียนทำลายธรรมชาติและสภาพแวดล้อมความสำคัญของพุทธศาสนาในการพัฒนาสังคมไทย

คำว่า “ท้องถิ่น (Local)” เป็นคำภาษาอังกฤษ ซึ่งในพจนานุกรม The Oxford English Dictionary (1993 : 379) ได้อธิบายคำนี้ไว้ว่า เป็นคำที่มาจากรากศัพท์ภาษาละติน คือคำว่า Localis แปลว่า สถานที่ (Place) ซึ่งหมายถึง เขตพื้นที่เฉพาะ (Definite Place of Definite District) ที่เป็นส่วนย่อยของประเทศ (Country as a Whole) หากแต่ในมุมมองของการปกครองกล่าวว่าท้องถิ่น คือเขตการปกครองที่กฎหมาย

ปกครองของประเทศนั้นกำหนดขึ้น เช่น ในต่างประเทศได้มีแบ่งเขตการปกครองท้องถิ่น เป็นเมือง (Town), นคร (City),มหานคร (Metro Politian) เป็นต้น

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542 (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546 : 511) ได้อธิบายความหมายของคำว่า ท้องถิ่นไว้ว่า ท้องถิ่น หมายถึง ท้องที่ใดท้องที่หนึ่ง โดยเฉพาะเน้นถึงลักษณะทางสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และทางธรรมชาติที่มีความเป็นขอบเขตเฉพาะพื้นที่นั้นๆเป็นสำคัญและยังมีความหมายที่กำหนดขอบเขตของพื้นที่ระดับย่อยตามเขตการปกครอง หรือเป็นหน่วยงานระดับรองไปจากหน่วยงานใหญ่ ได้แก่ หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด เป็นต้น ดังนั้นคำว่าท้องถิ่นจึงขึ้นอยู่กับการจัดขอบเขตทางพื้นที่ดังกล่าวแล้ว และเมื่อเราไปใช้ประกอบกับคำใดจะให้ความหมายเฉพาะเจาะจงในเรื่องนั้น เช่น ประเพณีท้องถิ่น พิธีประจำท้องถิ่น เป็นต้น

### กระบวนทัศน์ใหม่ในการพัฒนาท้องถิ่น

อภิชาติ คำดี,(2552) ได้กล่าวถึงกระบวนทัศน์ใหม่ในการพัฒนาท้องถิ่นว่า ปัจจุบันสังคมไทยได้มีการกระจายอำนาจลงสู่ท้องถิ่นอย่างทั่วถึงครอบคลุมทั่วทุกภูมิภาค โดยมีรูปแบบขององค์กรท้องถิ่นที่แตกต่างกันออกไป อาทิ องค์กรท้องถิ่นที่มีความเก่าแก่ยาวนานมากที่สุดอย่างเทศบาล ถัดมาคือองค์การบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.) และองค์กรท้องถิ่นที่เกิดขึ้นหลังสุดอย่างองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) รวมทั้งการปกครองพิเศษอีก 2 รูปแบบคือ กรุงเทพมหานครและเมืองพัทยา ความสำเร็จในการบริหารการพัฒนาท้องถิ่นจึงฝากไว้กับผู้นำองค์กรท้องถิ่น ซึ่งเป็นผู้นำที่มาจากกรเลือกตั้งโดยตรงจากประชาชนในท้องถิ่นนั้นๆ กระบวนทัศน์ (paradigm) หรือแนวความคิดอย่างเป็นระบบในการพัฒนาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งสำหรับผู้นำองค์กรท้องถิ่นในการพัฒนาท้องถิ่นโดยมีประโยชน์สุขของประชาชนเป็นเป้าหมายสำคัญโดยมีกระบวนทัศน์ใหม่ในการพัฒนาท้องถิ่นดังนี้

1. การพัฒนาอย่างยั่งยืน (Sustainable Development) การพัฒนาที่ประสบความสำเร็จนั้นต้องเป็นการพัฒนาอย่างยั่งยืน หมายถึงเป็นการพัฒนาที่ทำให้ประชาชนสามารถพึ่งตนเองได้ มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น อยู่ท่ามกลางสภาพแวดล้อมและสังคมที่ดีงาม เข้มแข็งพอที่จะช่วยเหลือผู้อื่นและเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะ

2. ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) การพัฒนาที่ดีนั้นไม่จำเป็นต้องติดยึดอยู่กับตำราหรือทฤษฎีการพัฒนาแบบตะวันตกที่อาจไม่สอดคล้องกับสภาพสังคมไทย ดังนั้นการศึกษาค้นคว้าภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาท้องถิ่นจึงเป็นแนวทางที่นักบริหารการพัฒนาพึงให้ความสำคัญ เป็นความจำเป็นที่ผู้นำองค์กรท้องถิ่นต้องรู้เท่าทัน มองเห็นโลกทั้งใบ แต่ต้องเข้าใจท้องถิ่นของตนเองอย่างแท้จริง เพื่อออกแบบการพัฒนาให้เหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพ “ภูมิสังคม” ของท้องถิ่นนั้นๆ “Think Globally, but Act Locally” (Peter Drucker)

3. ความเสมอภาค (Equity) เป็นหัวใจสำคัญของสังคมประชาธิปไตยที่ให้ความเคารพในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์อย่างเท่าเทียมกัน กระบวนทัศน์ในการพัฒนาก็เช่นเดียวกัน ประชาชนทุกคนต้องมีความเท่าเทียมกันในการได้รับโอกาสจากการพัฒนา นโยบายสาธารณะและโครงการพัฒนาด้านต่างๆ ขององค์กรท้องถิ่นจึงต้องอยู่บนพื้นฐานของความเสมอภาค ไม่ใช่กำหนดมาจากพรรคพวก, หัวคะแนนหรือฐานคะแนนเสียง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพัฒนาเศรษฐกิจนั้นก็ต้องคำนึงถึงโครงสร้างของการกระจายรายได้ควบคู่ไปกับความเจริญเติบโตด้วย

4. การกระจายอำนาจ (Empowerment) สังคมโลกปัจจุบันเป็นสังคมแห่งการกระจายอำนาจทั้งในระดับโลก ระดับชาติ และระดับท้องถิ่น ด้วยความเป็นโลกแห่งการสื่อสารไร้พรมแดน การกระจายอำนาจจึงเป็นแนวคิดสำคัญสำหรับการพัฒนาทุกระดับ ภายใต้หลักการที่ว่าไม่มีผู้ปกครองใดที่เข้าใจ ใกล้ชิด และเข้าถึงประชาชนและการแก้ปัญหาได้ดีเท่ากับผู้นปกครองที่มาจากประชาชนด้วยตนเอง การบริหารการพัฒนาคยุคใหม่จึงต้องเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน (Participation) เพื่อให้การพัฒนาและการแก้ปัญหาสอดคล้องกับความต้องการของประชาชนในท้องถิ่นอย่างแท้จริง และวิธีการพัฒนานั้นต้องเป็นแบบจากล่างขึ้นบน (Bottom Up) ไม่ใช่แบบบนลงล่าง (Top Down Management) เหมือนอย่างในอดีต

5. ความคุ้มค่า (Productivity) หมายถึงการพัฒนาต่างๆนั้นมีความคุ้มค่าหรือไม่เมื่อเปรียบเทียบทรัพยากรที่ใช้ไปกับผลที่ได้รับกลับมา ในภาคเอกชนนั้นมักจะเน้นการบริหารที่มีประสิทธิภาพ (Efficiency) คือทำถูกวิธี (Do Thing Right) เพื่อให้ต้นทุนต่ำสุด ได้กำไรสูงสุด แต่ในภาครัฐหรือองค์กรท้องถิ่นที่มีประโยชน์สาธารณะ

(Public Benefit) เป็นเป้าหมายนั้นควรเน้นการบริหารที่มีประสิทธิภาพ (Effective) คือ ทำถูกเรื่อง (Do right Thing) โดยมุ่งที่ประโยชน์สุขของประชาชนเป็นหลัก โครงการพัฒนาบางอย่างอาจไม่คุ้มค่าในเชิงเศรษฐกิจ แต่ถ้ามีความคุ้มค่าในเชิงสังคม, วัฒนธรรม, การศึกษา หรือคุณภาพชีวิตของประชาชนก็อาจดำเนินการได้

กระบวนการพัฒนาเหล่านี้ ต้องอยู่ภายใต้ร่มธงใหญ่คือหลักธรรมาภิบาล (Good Governance) หรือหลักในการบริหารจัดการบ้านเมืองที่ดีอันประกอบด้วย การมีส่วนร่วม (Participation) / ความโปร่งใส (Transparency) / การตรวจสอบได้ (Accountability) / นิติธรรม (Rules of Law)

### บทสรุป

พระพุทธศาสนากับการพัฒนาท้องถิ่นเป็นความกลมกลืนที่ไม่สามารถตัดขาดหรือแยกออกจากกันได้ เพราะเป็นกระบวนการขัดเกลาทางสังคมที่ดีกรอบด้วยหลักศีลธรรม การพัฒนาท้องถิ่นตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันล้วนแต่ให้ความสำคัญกับทางพระพุทธศาสนาเพื่อมาเป็นส่วนหนึ่งในการบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่สังคมโดยมีพระสงฆ์เป็นผู้ทำหน้าที่ในการสนับสนุนและส่งเสริมให้ชุมชนมีความสันติสุขด้วยการนำหลักธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาเผยแผ่ในด้านต่างๆ เพื่อนำบุคคลไปสู่ความเจริญ บทบาทของพระพุทธศาสนาจึงเกี่ยวเนื่องด้วยชีวิตและความเป็นอยู่ของคนสภาพแวดล้อม วัฒนธรรมประเพณี เพื่อให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในสังคม จึงกล่าวได้ว่าหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นดังเข็มทิศที่ชี้ทางคนไปสู่เป้าหมายของความสำเร็จและขยายโอกาสให้ทุกคนได้มีส่วนร่วมในการรับรู้และนำไปปฏิบัติ สังคมจึงหลีกเลี่ยงหรือปฏิเสธไม่ได้ในการดำเนินชีวิตที่ปราศจากความถูกต้องดังตามหลักศีลธรรมที่สืบเนื่องมาจากหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา โดยมุ่งหวังพัฒนาศักยภาพชีวิตมนุษย์และสิ่งแวดล้อมทางสังคมให้เกิดมีดุลยภาพที่สมบูรณ์แบบ

### อ้างอิงเอกสาร

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. (2538). พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์.

- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2543). *พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ*. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2543). *ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะเป็นศาสนาประจำชาติ*. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2546). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* พิมพ์ครั้งที่ 12 พ.ศ. 2546. สืบค้นเมื่อวันที่ 27 พฤษภาคม 2564 เข้าถึงได้จาก [http://84000.org/tipitaka/dic/d\\_item.php?i=139](http://84000.org/tipitaka/dic/d_item.php?i=139)
- พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542. (2546). ราชบัณฑิตยสถาน
- พระไตรปิฎก. (2564). *พระสุตตันตปิฎกเล่มที่ 10 ทีฆนิกาย มหาวรรค*. สืบค้นเมื่อวันที่ 26 พฤษภาคม 2564 เข้าถึงได้จาก <https://84000.org/tipitaka/read/byitem.php?book=10&item=52&items=1>
- อภิชาติ ดำดี. (2564). *กระบวนทัศน์ใหม่ในการพัฒนาท้องถิ่น*. สืบค้นเมื่อวันที่ 27 พฤษภาคม 2564 เข้าถึงได้จาก <http://oknation.nationtv.tv/blog/damdee/2009/06/05/entry-1>